

Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü

Ekrem Buğra EKİNCİ*

Giriş

OSMANLI TARİHİNİ umumiyetle iki devre ayırmak âdet olmuştur: Beş asırdan fazla bir zamanı ihtiva eden klasik devir ve öte yanda bir asrı bulmayan, ancak az önceki kadar mühim hâdiselerin cereyan ettiği Tanzimat devri. Hayli uzunca olan ilk devirde mahkemeler teşkilatı ufak tefek istisnalarla beraber hep bir yeknesaklık arz eder. Ancak ilkinde göre oldukça kısa olan ikinci devir boyunca adliye teşkilatında çok mühim reformlar yapılmış, imparatorluğun sonuna kadar hükümetin mahkemeler teşkilatı üzerinde tasarrufu devam etmiştir. Hukuk tarihi açısından, Tanzimat Devri, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilan edildiği 1839 tarihinden birkaç sene öncesinden başlar ve Cumhuriyetin hukuk inkılabının yapıldığı 1924-1926 yıllarına kadar devam eder.

Eski hukukumuzda monarşiyle yönetilen devletlerin hepsinde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları, adı ne olursa olsun (halife, sultan, emir, padişah vs.) devlet başkanının uhdesindeydi. Ancak devlet başkanı bu fonksiyonlarını vekilleri vasıtasıyla kullanır; yargı fonksiyonunu da devlet başkanı adına onun tayin ettiği hâkimler yerine getirirdi.

İslâm dünyasında kadı adı verilen hâkimleri belli yargı çevrelerinde dava görüp çözümlenmek üzere devlet başkanı tayin ederdi. Hz. Peygamber bizzat dava dinleyip hüküm verdiği gibi, kadılar da tayin etmiş, ondan sonraki halifeler de bu yolda hareket etmişlerdi. Abbasiler zamanında kâdiyülkudatlık diye bir makam ihdas edilerek İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin gözde öğrencisi, büyük hukukçu Ebû Yusuf bu makama getirilmişti. Günümüzdeki adalet bakanlığı ile temyiz mahkemesi ve yüksek idare mahkemesi başkanlıkları gibi görevlere kar-

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Kürsüsü.

şılık gelen bu makam artık kadıları tayin etmeye ve halifenin yargı yetkisini onun adına kullanmaya başladı.

Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gâzi tarafından kadı tayin edilmiş; Sultan I. Murad zamanında da önceki İslâm devletlerindeki kâdiyülkudatlığın benzeri kazaskerlik kurumu ihdâs edilmiş ve kadıları artık fiilen bu makam tayin etmeye başlamıştır. Daha sonra bu makam, Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kaza, fetva ve öğretim işleriyle uğraşan sınıfın başıydı. Osmanlı ülkesi kaza adını taşıyan yargı çevrelerine taksim edilmişti. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlâk ve ilmî ehliyet sahibi kimselerden kadılar iki yıllığına tayin edilirdi. Mekke, Medine gibi mute-na yerlerde bu süre bir yıldır. -Günümüzde noterlikte olduğu gibi- sırada bekleyen herkesin göreve tayin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak gibi maksatlarla tespit edilen bu bir veya iki yıllık sürenin bitiminde, kadılar merkeze gelerek yeni bir göreve atanmalarını beklerlerdi. Bu bekleme süresinde de medreselerde müderrislik yaparak nazârî bilgilerini geliştirebilirlerdi. Kadıları önceleri buldukları bölgelere göre kazaskerler tayin ederken, XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçerek ilmiye sınıfının başı durumuna gelen şeyhülislâmlık makamı birtakım üst rütbeli kadıları tayin etme yetkisini kazanmıştır.

İşleri yoğun olan yerlerde kadılar kendilerine kadılık vasıflarını haiz kimselerden vekiller seçebilirlerdi. Bunlara nâib denirdi. Kimi zaman uzak yerlere tayin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine nâib tayin ederlerdi. Önceleri kadıların muayyen maaşları yoktu, vakıf veya mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki nâib, kâtib, muhızır ve mübâşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılardı. Kadılar, dava görmenin yanı sıra, buldukları yerin idare, maliye ve belediye işleriyle de görevliydi. O devirde muayyen mahkeme binaları yoktu. Kadılar ya evlerinde veya camilerde dava dinlerlerdi. Hatta bazen yolda giderken bile kadıya başvurup davasını arz edenler olur, hemen ayak üzeri dava görülüp karar verildiği olurdu. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı. Bunun dışında, aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Mülkî âmirlerin de kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tayin edilir ve yazışmalarını doğrudan merkezle yürütürlerdi. Mahkemelerde İslâm hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri -merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı- tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirazı olan, bunu başkentte bulunan Divan-ı Hümayun'a götürebilirdi. Divan hükmü inceler, hukuka aykırılık görürse davayı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren mahkemeye ya da başka bir mahkemeye gönderir veya davaya bizzat kendisi bakarak neticelendirirdi. Divan'ın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardı. İdam cezası gibi bedenî cezaların merkezde temyiz edilmeden icrası mümkün değildi.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kaza çevresinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'iyeye mahkemeleri dışında merkezde bulunan Divan-ı Hümayun, Veziriâzam Divanları ile kazaskerlerin, ayrıca esnaf üzerinde lonca ve benzeri meslek teşekkülleri kethüdası ile muhtesiblerin, mâlî konularda defterdarların, askerler üzerinde Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya'nın, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerin, Hz. Muhammed soyundan gelenler üzerinde nakîbüleşrafların, öte yandan taşralarda beylerbeyi ve sancakbeyleri divanlarının da birtakım yargı yetkileri vardı. Gayrimüslim teb'a, İslâm hukuku tarafından tanınmış bir otonomi çerçevesinde, ahvâl-i şahsiyye denilen şahıs, âile ve miras hukukuyla ilgili dâvâlarını kendi ruhânî meclislerine götürebildikleri gibi; isterlerse Osmanlı mahkemelerine de gidebilirlerdi. Osmanlı ülkesinde izinle geçici olarak bulunan ecnebîler de, kendi aralarındaki ihtilafları konsolosluklarında çözerlerdi. Ecnebîlerin bu statüsü de, Osmanlı Devleti'nin tek tarafı olarak tanıdığı imtiyazların gereğidir. Bu devirde Osmanlı teb'ası ile kendilerine ticaret için hükümetçe izin verilen -XIX. asır başlarında kendilerine beratlı Avrupa tüccarı denilen- ecnebîler arasındaki davalara -tercüman hazır bulunduğu bir halde- kadılar bakar, konusu dört bin akçeden fazla olan davalar Arz Odası'nda sadrazam huzurunda görülürdü. Klasik devirde gerek Divan-ı Hümayun ve taşralarda paşa divanları, gerekse kadılar birer idare mahkemesi olarak halkın idareden şikâyetlerine bakmaktaydı. Ordu mensuplarının davalarına yine ordu mensupları tarafından özel kanunları uyarınca bakılır ve hükümler yine burada yerine getirilirdi.

Osmanlı Devleti uzun yüzyıllar dünyanın en güçlü devleti olarak yaşamıştır. Bunun arkasında askerî ve siyasi güç [*gaza ruhu*] yanında, devlet kurumlarının sağlamlık ve zamana göre mükemmelliği yatıyordu. Gerçekten Osmanlı adli sistemi devrinin en üstünüydü. Öyle ki Avrupa devletlerinin bile -sözgeli mi VIII. Henry yönetimindeki İngiltere'nin- zaman zaman bu sistemi inceleyerek örnek aldıkları biliniyor.¹ Ancak devletin zamanla askerî, siyasi ve malî bakımdan güç kaybetmesine paralel olarak sosyal alanda da çözümler başlamış, bu çözümler adli sisteme de sirayet etmiştir. Klasik devirde uzun yıllar çok iyi işleyen yargı fonksiyonu ve adliye teşkilatı, devletin bütün unsurlarındaki bozulmayla beraber zayıflamıştı. Buna, son asırlardaki ticarî gelişmeler, Avrupa'nın baskısı, merkezî otoriteyi güçlendirme endişesi de eklenince, adliye teşkilatında bir ıslahata ihtiyaç duyulmuştur. Tanzimat reformcuları bu ıslahatı, mevcut adliye teşkilatı üzerinde icra etmek yerine, eskisinin yanında, modern ihtiyaçları bir nebze olsun karşılayacak, görev ve yetki sahası farklı yeni bir adliye teşkilatı kurmayı tercih etmiştir. Böylece Osmanlı adliyesinde bir düalite meydana gelmiştir. Bu arada, mevcut hukuk kaidelerine [İslâm hukukuna] riayet edildiği için esaslı bir meşruiyet problemi doğmamıştır. Adliye ıslahatın-

1 Fairfax Downey, *Kanuni Sultan Süleyman*, trc: Enis Behiç Koryürek, İstanbul, 1975, s. 101.

da, Osmanlı Devleti'nin öteden beri müttefiki olan ve kendi kültürünü dünyaya dayatma çabasında bulunan Fransa model alınmıştır. Kaldı ki, Osmanlı ıslahatını gerçekleştirenlerin hemen hepsi otoriter bir bürokrat hâkimiyetinin bulunduğu Fransa'da yetiştiği için, bu kültüre aşina ve hayrandı. XIX. yüzyıl başlarında sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa'nın ucuz ve bol malları Osmanlı ülkesini bir pazar durumuna getirmiş, dış ticaret çok gelişmişti. Bu sebeple pek çok Avrupalı tüccar Osmanlı ülkesine gelip gitmeye, hatta yerleşmeye başlamıştı. Bunlar, Osmanlı teb'asıyla aralarında doğan ihtilaflarını bu alandaki baş döndürücü gelişmeyi takip edemeyen ve dolayısıyla ticarî örfleri pek bilemeyen kadı mahkemeleri önüne götürmek yerine tüccar hakemlere havale etmekteydiler. Devlet, bu işi düzene sokmak ve en azından kontrol etmek zorunda kalarak ticaret davalarına bakan ve üyeleri arasında yabancıların da bulunduğu yargı meclisleri kurmaya mecbur oldu. Böylece ilk defa olarak kadı mahkemelerinin yetkileri sınırlandırılmış oluyordu.² Bu mahkemeler daha sonra ticaret meclisi ve sonra da ticaret mahkemesi adını almıştır.³

Buna paralel olarak 1840 tarihinde kabul edilen ceza kanununun uygulanması maksadıyla, merkez ve taşrada, memurlarla Müslüman ve gayrimüslim halktan ileri gelenlerin katıldığı ve belde kadısının de üye olarak yer aldığı meclisler kurulmuştur. Bunlardan taşradakilerin verdiği yargı kararları, merkezde Divan-ı Hümâyun'un yerini alan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de temyizen incelenirdi. Bu meclisler zamanla Nizamiye Mahkemeleri adını almış ve faaliyet sahası giderek genişlemiştir. Birisi gayrimüslim üç kişiden oluşan bu mahkemelere, ülkede hâkimlik yapacak başka hukukçu bulunmadığı için, kadılarından reis tayin edilmiştir. 1879 yılından itibaren savcılık kurumu getirilmiş, modern anlamda avukatlık ve noterlik kurulmuştur. Cumhuriyetten sonra 1924 yılında şer'iyeye mahkemeleri kaldırılarak Nizamiye Mahkemeleri ülkenin yegâne genel mahkemeleri olmuştur. Merkezdeki temyiz mercii olan ve Meclis-i Vâlâ'nın yerine kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye de Yargıtay adını almıştır.

Bu arada şer'iyeye mahkemelerinde de kadılar muayyen davalara bakmaya devam etmiştir. Kadılarda sadece adli salâhiyetler bırakılarak mahkemeler şeyhülislâmlığa bağlanmıştır. Kadı mahkemeleri 1917 yılında bir ara Nizamiye Mahkemeleri gibi Adliye Nezâreti'ne bağlandı. Ancak şer'iyeye mahkemelerini kaldırmak, böylece ilmiye sınıfının nüfuzunu kırmak ve hukuku laikleştirmek yolunda bir teşebbüs olarak görülen bu durum üç sene sürebildi. İttihad ve Terakki Fırkası düştükten sonra hemen eski duruma dönüldü. Cumhuriyetten sonra laik hukuk sistemine geçilmiş ve dolayısıyla artık kendilerine ihtiyaç duyulmayan şer'iyeye mahkemeleri 1924 yılında bütünüyle kaldırılmıştır.

2 Sabit, *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye*, İstanbul, 1302, s. 159-160; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir: 1-12*, s. 62-63.

3 Halil Cemaletdin ve Herand Asador, *Ecânibin Memâlik-i Osmaniyyede Hâiz Buldukları İmtiyazât-ı Adliyye*, İstanbul, 1331, s. 430 vd.

Zimmîler, yani gayrimüslim Osmanlı teb'ası, Tanzimat devrinde de eskiden olduğu gibi ahvâl-i şahsiyye denilen şahıs, aile ve miras dâvâlarını kendi ruhanî temsilcileri huzuruna götürebilirdi. 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ile cemaat mahkemeleri tümüyle kaldırılarak görevleri şer'îyye mahkemelerine verilmişse de büyük tepkilerin doğması üzerine 1919 yılında eski duruma dönülmüştür. Lozan Antlaşması ile cemaat mahkemeleri kaldırılmış, ancak cemaatlerin hukukî imtiyazlarının süreceği kabul edilmişti. Türk hükümeti Batı hukukunu toptan iktibas edince cemaatler bu imtiyazlarından vazgeçmişlerdir. İki tarafın da ecnebi olduğu davalar, Tanzimat devrinde de, eskiden olduğu gibi konsolosluk mahkemelerinde görülmektedir.

Bu devirde idarî yargı da Fransız örneğine göre düzenlenmiş, merkez ve taşrada kurulan meclisler, gerek memur yargılaması ve gerekse idare ile şahıslar arasındaki davalara bakılması için görevlendirilmiştir. İdare ile şahıslar arasındaki ihtilafların çözümü işi -İngiltere'de olduğu gibi- I. Meşrutiyet'ten sonra bir ara Nizamiye Mahkemelerine verilmiş, idare mahkemelerinde yalnızca memur muhakemesi işi kalmıştır. Merkezdeki Şûrâ-yı Devlet, Cumhuriyetten sonra Danıştay adını almıştır.

Tanzimat devrinde Fransız örneğine göre yeni askerî ceza kanunları çıkarılmış, bununla ilgili davalara bidâyeten bakma görevi divan-ı harplere, bunların kararlarını temyizen inceleme görevi de sonradan *divan-ı temyiz* adını alan *divan-ı tecessüse* verilmiştir.

Osmanlı Kadısı ve Mahkemeleri Hakkında Bir Literatür Değerlendirmesi

İslâm hukukunda kadılık hakkında

Mahkemeler ve adliye teşkilatı, bir ülkede hukukun tezahürü demektir. Bunların tarihî seyri de hukuk tarihinin en mühim ve cazip konuları arasındadır. Bununla beraber Osmanlı mahkemeleri ve kadılar hakkında yazılmış müstakil bir esere rastlamak çok zordur. Bu konuyla alakalı bilgiler hep dolaylı kaynaklarda yer alır. Buna mukabil, İslâm adliye teşkilatı üzerine bilhassa Arapça'da çok eser vardır. Klasik fıkıh kitaplarında *edebü'l-kâdi* başlığı altında kadıların taşıması gereken vasıflar ve hareket tarzları hükme bağlanmıştır. Yine bu başlık altındaki imamet, vekâlet gibi bahislerde, mahkemelere dair bilgiler dağınık biçimde serpiştirilmiştir. Bu konuda Hassâf'ın *Edebü'l-kâdi*, İbn Ferhun'un *Tabsıratü'l-Hükkâm*, Tarablusî'nin *Muînü'l-Hükkâm* kitapları gibi müstakil eserler de vardır. Ferra ve Maverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultaniyye* adındaki eserleri İslâm hükümet nizamını anlatırken, kazaya ve kadılara bir fasıl ayırmıştır. Veki'nin *Ahbârü'l-Kudat* kitabı gibi, İslâm tarihindeki kaduları ve verdikleri hükümleri tetkik eden eserler, adliye teşkilatını tanımakta mühim bir kaynaktır. Osmanlı devrini de yaşamış hukukçulardan Ali Himmet Berki'nin *İs-*

lâm'da Kazâ ve Tevâbii adlı 90 sayfalık eseri bu konuda derli toplu bilgiler vermektedir. Fahreddin Atar'ın *İslâm Adliye Teşkilatı* başlıklı eseri de, konuyu sistematik olarak ele alan mühim bir çalışmadır.

İslam adliye teşkilatı hakkında Arap dünyasında yazılmış çok sayıda eser vardır. Bunlar ekseriya ders kitabı mahiyetindedir ve birbirinin tekrarı gibidir. Bu konuda Avrupa dillerinde yayınlanan -Ghulam Murtaza Azad'ın *Judicial System of Islam* adlı çalışması gibi- eserler ise umumiyetle ikinci el kaynaklardan hazırlanmıştır ve fazla bir orijinalitesi bulunmamaktadır. *İslam Ansiklopedisi*'nin İngilizce baskısındaki "kadı" maddesini yazan Emil Tyan'ın *Historie de l'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam* adlı kitabı, İslâm adliye teşkilatı hakkında bilhassa Arapça bilmeyen araştırmacıların başlıca referansı olmuştur. H. A. R. Gibb ve Harold Bowen'ın *Islamic Society and the West* adlı eserinin ilk cildinde, "The Ulema" [s. 81-113] başlığı altında, Osmanlı kadıları ve adliye teşkilatı hakkında değerli bilgi ve alaka çekici tespitler yer almaktadır. Müsteşrikler, böyle enteresan tespitlerde bulunmakla beraber, bazen çok basit hususlarda hataya düşebilmekte veya sübjektif değerlendirmelerden kurtulamamaktadırlar.

Osmanlı kadısı (Klasik devir)

Osmanlı adliye teşkilatı da büyük ölçüde kendisinden önce kurulmuş İslâm devletlerindeki adliye teşkilatının bir devamı sayılır. Ancak Osmanlılarda bu sistem yeni bir şekil almış; zamana göre geliştirilmiştir. O halde Osmanlı adliyesi başlı başına incelenecek bir konudur. Ne yazık ki, Osmanlı Devleti'nde kadılara dair eldeki bilgiler hep sathî ve bu konudaki yazılar birbirinin devamı mahiyetindedir.

Bugün çoğu, Ankara'daki Millî Kütüphane'de, İstanbul'a ait olanları da İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde muhafaza edilen şer'iyye sicilleri, şüphesiz Osmanlı Devleti'nde kadılık ve mahkeme için mühim tarihî kaynaklardır. Ancak mahkeme sicilleri mahiyeti gereği sadece görülen davaların bir hülasasını vermekten öteye geçmediği için, bunlardan Osmanlı mahkemelerinde bir davanın safahatına ve hükmün infazına dair teferruatlı bilgi edinilemediği gibi; kadılar ve kadılıkla alakalı ipuçları edinmek de mümkün değildir. Tarihçi, ilahiyatçı ve hukukçular, zaman zaman bir sicil defterini alarak Latin harflerine çevirmiş ve bunu müktesebatına göre akademik olarak değerlendirmişlerdir. Bunların çoğu "muayyen bir asırda bir yerin sosyal durumu" adıyla basılmıştır. Sicillerden kadıların ne tür davalara baktığı öğrenilebilir. Mufassal tapu tahrir defterleri ve Divan-ı Hümayun kararlarının toplandığı mühimme defterleri ile ahkâm/şikâyet defterleri üzerinde de böyle kısmî çalışmalar yapılmıştır. Bunlar da kadıların vazifeleri ve çalışma usulleri hakkında aydınlatıcı bilgiler verebilmektedir.

Mekteb-i Hukuk mezunlarından İsmail Sem'î Bey'in yazdığı *Usul-i Muhakemenin Tarihçesi* gibi eski harflerle kaleme alınmış eserlerde kadılık ve kadı-

larla alakalı bölüm pörçük bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu eserde, İslâmiyet'in başlangıcından, kitabın yazıldığı zamana (1324/1906) kadar olan İslâm ve Osmanlı adliye teşkilatının inkişafı ele alınmaktadır. 52 sayfalık kitap tabiatıyla oldukça muhtasar ama derli topludur. Şeyhülislâmlığın 1334/1915 senesinde neşrettiği 736 sayfalık *İlmiyye Salnamesi* kaliteli baskısıyla göz doldurmakla beraber, eserde, hâlihazırdaki Meşihat dairesinde çalışanların ve taşradaki kadıların isimleri sayıldıktan, "Meşihat-i İslâmiyyenin Tarihçesi" serlevhası altında şeyhülislâmlık makamının kısa tarihçesi anlatıldıktan sonra, o zamana kadar gelmiş geçmiş şeyhülislâmların tercüme-i halleri verilmiş; kitabın sonuna doğru "Tarihçe-i Kitab-ı Tedris" serlevhası altında ise ilmiye sınıfının nasıl tedrisat gördüğü anlatılarak bununla alakalı mer'î mevzuat zikredilmiştir. Osman Nuri Bey'in *Mecelle-i Umur-i Belediye* adlı ansiklopedik eserinin ilk cildinde, bir zamanlar belediye reisi fonksiyonu görmesi itibarıyla kadılık müessesesi de ele alınmış, uzun ve faydalı malumat verilmiştir.

Osmanlı hukukçularının hayatlarını anlatan, bu arada mühim ve meşhur davalardan bahseden, Osmanlı adalet hayatıyla alakalı ipuçlarıyla dolu kitaplar kaleme alınmıştır. *Şakâyikü'n-Nu'maniyye fi Ulemâ'd-Devleti'l-Osmâniyye* bunların başında gelir. Taşköprüzâde Ahmed İsâmeddin Efendi'nin XIV, XV. ve XVI. asır Osmanlı ulemâsının hal tercümelerini anlatan bu Arapça eseri, Edirneli Mecdi Efendi tarafından *Hadâikü'l-Şakâyik fi Tercemeti's-Şekâik* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş ve 1269 tarihinde Matbaa-yı Âmire'de iki cilt olarak basılmıştır. Bunun zeyli mahiyetindeki *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakaik*, Nev'îzade Atâî'nin olup Matbaa-yı Âmire'de 1268 tarihinde tek cilt olarak basılmıştır. XVIII. asra kadar Osmanlı şeyhülislâmlarının hal tercümelerini anlatan Müstekimzâde Süleyman Saadeddin Efendi'nin *Devhatü'l-Meşâyih* adlı bir ciltlik eseri ve buna Ahmed Rifat Efendi'nin sonraki asır şeyhülislâmlarını anlattığı zeyli de, Osmanlı adliye teşkilatı bakımından önemlidir. Bu eser, 1978 yılında İstanbul'da ofset tekniğiyle yeniden basılmıştır. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân* adlı eseri de faydalıdır. Bu da Latin harfleriyle basılmıştır.

Kadılık ve kadıların alâkalı yeni yazıyla basılmış eserlerin sayısı ve ehemmiyeti, eski harflerle basılanlardan daha yüksek değildir. *İslam Ansiklopedisi'*nde konuyla ilgili maddelerden "Kadı" maddesini Ebulûlâ Mardin yazmıştır. *İslam Ansiklopedisi'*nin muhtesasıyla pek mütenasip olmayacak kadar kısadır ve Osmanlı kadısı ile alakalı bilgiler çok azdır. Osmanlı Devleti'nden önceki devri Joseph Schacht'ın, Osmanlı devrini Halil İnalçık'ın kaleme aldığı "Mahkeme" maddesi de "Kadı" maddesinden çok farklı değildir. Burada hakikatle pek uyuşmayan bilgilere de rastlanmaktadır.⁴ "Kazasker" maddesini Clement Huart

4 Nitekim misal olarak, kadıların dâvalının istediği mezhebe göre hükmettiği yazılıdır ki işin aslı böyle değildir. Taraflar hangi mezhebe olursa olsun, kadı kendi mezhebiyle veya hükümdarın emrettiği mezhebe göre hükmederdi.

yazmıştır ve son derece kısadır. Buna mukabil Kramers'in kaleme aldığı "Şeyhülislam" maddesi bunun neredeyse sekiz katı uzunluktadır. Türkiye Diyanet Vakfı'nın neşrettiği *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki konuyla alâkalı maddeler, sistematik ve etraflı olmakla beraber, bilinen literatürün dışına çıkmış değildir. Mehmed Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'ndeki konu ile ilgili maddelerin durumu da farklı değildir.

Osmanlı kadısı hakkında bildiğimiz kadarıyla ilk akademik çalışma Ahmet Refik Gür'ün İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde hazırladığı "Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi" başlıklı doktora tezidir (No. 18). Mahkeme sicillerinin de değerlendirildiği görülen tezde, kadılıkla alâkalı bilgiler derli toplu olarak verilmiş; ama ortaya çok da yeni bir şey konulabilmiş değildir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinde İlmîye Teşkilâtı*, Osmanlı Devleti'nin klasik devrinde, kadılık ve mahkemelere dair en etraflı ve ilmî bilgileri veren eserdir. Ancak müellifin velûd bir tarihçi olması, kimi zaman mevzuları derinlemesine tetkik etmeye vakit bulamadan üstünkörü geçmesine sebebiyet vermektedir. Eser, bilhassa İslâm hukuku nosyonu bakımından tenkide açıktır. Meselâ, Osmanlı hukuk tarihindeki toprak kadıları, devlet merkezî ve taşralarda tahkiki icap eden işleri teftiş eden seyyar kadılar olarak zannedilmiştir.⁵ Oysa, arşiv vesikalarından da anlaşıldığı üzere, toprak kadısı mahallî kadı demektir. Yine de İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bu eseri hâlâ aşılabilmiş değildir. Yusuf Halacoğlu'nun, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı* adlı eseri de Uzunçarşılı'nın bu konudaki eserlerinin ancak bir hülasasıdır.

İlber Ortaylı'nın kadı hakkında peş peşe neşrettiği üç makale de zikre değer. Bunlardan birincisi "Osmanlı Kadısı" adını taşır ve kadılık müessesesinin tarihî gelişimini inceler. "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine" ve "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme" adlarını taşıyan bu üç makale, 1994 yılında Turan Yayınevi tarafından *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* adıyla 82 sayfadan müteşekkil tek bir kitap olarak neşredilmiştir. Böylelikle eser, münhasıran Osmanlı kadısının ele alındığı neredeyse ilk kitap olma şerefini kazanmıştır. Yer yer Avrupa tarihî tatbikatıyla kıyaslamalar yapılması, kitabı oldukça faydalı kılmaktadır. Ne var ki İslam-Osmanlı hukuku mütehasısı olmayan müelliflerin kaleme aldıkları kaynaklarda yeralan, gerçeklerle uyuşmayan bazı ifadeler, bu kitapta da tekrarlanmıştır. Meselâ, Emil Tyan'dan naklen, İslam hukukunda mahkemenin sadece bir hâkimden kurulması gerektiği, yargının bir hâkimler kurulunca yapılmasının yasak olduğu iddiası doğru değildir. Monist prensip yaygındır, ama mecburî değildir. Nitekim *Mecelle*'nin buna dair açık maddesi vardır. [Madde 1802: Bir dâvâyı ma'an istima' ve hükmet-

5 M. Zeki Pakalın da nereden aldığa alması, her halde isme bakarak toprak kadılarının toprağa, yani arâziye ilişkin dâvâlara baktıklarını söylemektedir.

mek üzere nasbolunan iki hâkimden yalnız birisi ol dâvâyı istima' ve hükmedemez, ederse hükmü nâfiz olmaz.] Yine Halil İnalıcık'tan naklen kadının tarafların talep ettiği mezhebe göre hükmedeceği iddiası da böyledir. Kadı, tarafların mezhebine göre değil, kendi mezhebine veya hükümdarın emrettiği mezhebe göre hükmeder. Davalının yemine zorlanması diye bir şey de İslâm hukukunda söz konusu değildir. Yine de, kitabın bu sahada oldukça mühim ve faydalı bir yeri vardır ve bu haliyle aşılabılmış da değildir. Türkiye Diyanet Vakfı'nın *İslâm Ansiklopedisi*'nde 8 sayfalık "Kadı" maddesinin Osmanlı öncesini Fahreddin Atar, Osmanlı sonrasını ise İlber Ortaylı yazmıştır. Bu maddede o zamana kadar bilinen hususlar yer almaktadır.

Abdülaziz Bayındır'ın *İslâm Muhakeme Usulü: Osmanlı Devri Uygulaması* adlı 288 sayfalık eser, adına bakıldığında çok şey vaad etmekle beraber, esasen "Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlılarda Muhakeme Usulleri" unvanlı doktora tezinin genişletilmiş halidir. Eserin ilk 50 sayfası şer'iyye sicilleri ve hukukun kaynaklarına ait bir giriş mahiyetindedir. Geri kalan kısım ise, neredeyse bütünüyle İslâm muhakeme hukukunu teorik olarak anlatmaktadır. Mefhum olarak hâkim, dava, hüküm ele alınmakta; son bölümde ise ispat vasıtaları incelenmektedir. Binaenaleyh kitabın başlığındaki "Osmanlı Devri Uygulaması" sözü, gölgede kalmaktadır. Çünkü kitapta Osmanlı mahkemeleri ve kadısı hakkında pek bilgi yoktur.

Halit Ongan'ın *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili* adlı eserinin girişinde, "Şer'îye Mahkemelerine Dair Kısa Bir Tarihçe" başlığı altında, 20 sayfalık derli toplu bir izahat verilmiştir ki faydadan hâli değildir.

Aydoğan Demir'in "Osmanlı Devleti'nde Nâiplik" adında 17 sayfalık bir makalesi de kayda değer. İslâm-Osmanlı hukukunda kadıların ekseriya nâib tayin edebilme yetkisi vardı. Nâibler, kadıların vekilleridir. Ancak zamanla nâib sözü kadı için kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple makale, yer yer nâiplerle beraber kadılar üzerinde de söz söylemek mecburiyetinde kalmıştır. Verilen bilgiler umumî ve muhtasar olmakla beraber derli-topluluğu açısından faydadan hâli değildir.

Yılmaz Öztuna da, *Hayat Tarih Mecmuası*'nda "Klasik Osmanlı Düzeninde Kadı ve Mahkeme" başlığı altında bir dizi yazı neşretmiştir. Popüler bir üslupla kaleme alınan bu yazılar, konuya merak duyan herkese tarih perspektifinden ilgi çekici bilgiler vermektedir. Eski hâkimlerden Hasan Basri Erk'in kaleme aldığı *Meşhur Türk Hukukçuları* başlıklı 672 sayfalık eser bir antoloji hüviyetindedir. Biraz gayrı muntazam da olsa bir hayli Osmanlı hukukçusunun tercüme-i halleri verilmiştir; bu bakımdan kıymetli bir çalışmadır. Kitabın 549. sayfasından itibaren 636. sayfaya kadar, "İzahlar" başlığı altında, İslâm hukukunun hususiyetlerinden bahsedilmektedir. Kadı, kazasker gibi Osmanlı adliyesinin unsurları hakkında bilgi verilmektedir.

Osmanlı ilmiye teşkilatı üzerindeki çalışmalarıyla tanınan Mehmed İpşirli'nin doçentlik tezinden hareketle hazırladığı "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik" başlıklı uzun makalesi, kazaskerlik üzerine yapılmış en etraflı çalışmalardan biridir. Makalede kazaskerlik müessesesi daha ziyade tarihçi gözüyle ele alınmaktadır. Kazaskerliğin hukukî yönü üzerinde Mustafa Şentop'un "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik Kurumu" başlıklı bir doktora tezi de vardır.

Mısır, Osmanlı Devleti'nin sıradan eyaletlerinden birisi olmakla beraber, gerek klasik devirde, gerekse Tanzimat sonrasında farklı bir adli teşkilata sahip olmuştur. Bunda Mısır'da yaşayan halkın Anadolu ve Rumeli'dekinden farklı mezheplerde oluşu ve burada köklü bir devlet geleneğinin bulunmasının mühim rolü vardır. Eyyübî ve Memlûkler devrinde kökleşmiş adliye geleneğini Osmanlılar neredeyse ibka etmiş; burada Hanefî kadısının riyasetinde diğer üç mezhepten de kadı bulundurmuyordu. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın valiliğine kadar böyle devam etti. Bu tarihten sonra, Mısır'da, Anadolu ve Rumeli gibi Hanefî mezhebi resmi mezhep oldu ve yalnızca bu mezhepten kadı tayin edilmeye başlandı. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud'un *XVI. Asırda Mısır Eyaleti* adlı eserinin 241-261. sayfaları arasında yer alan beşinci bölüm "Mısır Eyaletinin Adli Teşkilatı" başlığını taşır ve teşkilatın klasik devirdeki vaziyetini anlatır. Mısır adliye tarihi hakkında Mısır'da hayli kitap neşredilmiştir. Misal olarak; Muhammed Zeyd Ebyânî Bey'in *Muhtasar Kitâbu Mebâhisi'l-Mürâfa'âti's-Şer'iyye* ve İbrahim Necib Muhammed İvad'ın *el-Kadâ fi'l-İslâm* adlı kitapları verilebilir. Subhî Mahmasânî'nin *el-Evda'u't-Teşri'iyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye* adlı kitabında da, Mısır ve diğer Arap ülkelerindeki adliye teşkilatı hakkında derli toplu malumat bulmak mümkündür.

Osmanlı Kadısı (Tanzimat Devri)

Tanzimat devri ve bu devirde gerçekleştirilen reformlar hakkında hayli eser kaleme alınmıştır. Ancak hukukî reformlar böylesine önemli olmasına rağmen her nedense şimdiye kadar üzerinde fazla durulmuş değildir. Kanunlaştırma hareketi bu bakımdan daha şanslıdır. İlânının yüzüncü yıldönümünde Tanzimat'ın çeşitli yönleriyle incelendiği ünlü derlemede Mustafa Reşit Belgesay'ın "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı" adlı makalesi sahasında tek olmakla beraber, kısa ve hayli eksiktir. On sayfa bile tutmayan bu makale, sonraki çalışmalarda hep referans alınmış ve buradaki bilgiler tekrarlanmıştır. Hâlbuki Tanzimat sonrası Osmanlı adliyesi burada son derece sathî bir biçimde incelenmiş ve bu sebeple birtakım noksanlıklar, hatta hatalara düşülmüştür. Tanzimat devri adliye teşkilâtı üzerinde çalışmak her nedense ihmal edildiği için, ne yazık ki konuyla ilgili bilgiler, tek tük, bölük pörçük, öte yandan eksik ve hatalı değerlendirmelerden ibaret kalmıştır. Bundan dolayıdır ki, bu satırların yazarı *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri* adlı kitabı kaleme alma zaruretini his-

setmiştir. Burada Tanzimat devrinde adliye sahasında yapılan reformlar ele alındıktan sonra, bu devirdeki mahkemeler beş başlık altında etraflıca tetkik edilmiştir.

Gerek klasik devirde, gerekse Tanzimat sonrası Osmanlı adliyesi hakkında Osmanlı ülkesinde bulunan seyyah ve diplomatların faydadan hâli olmayan müşahedeleri vardır. Klasik devirde Avusturya sefiri Ogier Busbecq, İngiliz sefaret kâtibi Paul Ricaut, İsveç sefaret kâtibi Ignace de Mouradgeau d'Ohsson ile Fransız seyyah Jean Baptiste Tavernier'nin kaleme aldıkları hatıra/seyahatname türü eserler buna misaldir. Bunlar bizzat şahit olduklarından ziyade, işittikleri her türlü malumatı yazmış olmakla beraber, alternatifleri fazla olmadığı için muteber tutulmuştur. Tanzimat sonrasında ise, Fransız asıllı diplomat Jean Henri Ubcini ve İngiliz sefiri Charles Eliot ile Robert Mantran ve Roderic Davison gibi müelliflerin eserleri de ehemmiyet arz eder. Kadı ve mahkemeler hakkında son devir Osmanlı müelliflerinin eski harflerle basılmış kitap ve makaleleri de hayli çoktur.

Adliye teşkilatı üzerine Tanzimat devri için elde geniş bir mevzuat külliyatı bulunmaktadır. Tanzimat ismi de zaten bu kanunlaştırma hareketini sembolize eder. Ancak her zaman teori ile pratiğin aynı olmadığını göz önünde tutmak gerekir. Nitekim meselâ Nizamiye Mahkemelerinde heyet halinde hüküm vermek kanun gereği iken, birtakım imkânsızlıklarla çoğu yerde mahkemeler tek hâkimle çalışmıştır. Yine meselâ Tanzimat'tan sonra kadıların maaş ile çalışması esası kanunla kabul edildiği halde, bütçe zaruretleri sebebiyle uzunca bir müddet çoğu kadılık hâsılat usulüyle çalışmaya devam etmiştir.

Sonuç

Kadı ve mahkeme, bir yerde hukukun tezahürü demektir. Sosyal tarihin en mühim konusudur. Hal böyle ise de, Osmanlı kadısı ve mahkemeleri hakkında müstakil çalışma yok denecek kadar azdır. Bölük pörçük çalışmalar ise meseleyi hakkıyla ortaya koymaktan çok uzaktır. Arşiv vesikalarının tamamıyla tasnife açılmış olmamasının, klasik devrin üzerindeki belirsizlik bir yana, kadılarla alakalı çalışmaların esaslı bir alt yapıyı ve bu arada İslâm hukukunu ve Osmanlıca'yı hakkıyla bilmeyi icap ettirmesinin, araştırmacıları bu konudan uzak tutmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Şer'iyeye sicillerinin yaygın bir şekilde Latin harflerine çevrilerek kritik edilmesi bu sahada dikkate değer çalışmalar olarak göze çarpmaktadır. Bu zor, ama faydalı çalışmalar yayıldıkça, klasik devir Osmanlı kadısı ve bilhassa fonksiyonu hakkında daha etraflı ve sahih bilgiler elde etmek mümkün olacaktır. Ancak sadece Anadolu şehirlerine ait olanlar değil, bugün sınırlarımız dışında kalmış olan eski Osmanlı ülkelerindeki sicilleri de değerlendirmek zarurîdir.

Bunların epeyce bir miktarı, elverişli ortamlarda saklanmakta ve mikrofilme alınarak araştırmacılara arz edilmektedir. Osmanlı arşivlerindeki vesikalar da tasnif edildikçe, bugün muttali olmadığımız pek çok yeni husus, şüphesiz gün yüzüne çıkmış olacaktır.

Gerek hukuk, gerekse tarih ve ilahiyat fakültelerinde, hatta iktisat tarihi bölümlerinde, kadılık ve kadırlarla ilgili lisansüstü çalışmaların yapılması elzemdir. Araştırmacıları bu sahaya yönlendirmek yerinde olacaktır. Bu arada kadı ve kadılıkla ilgili çalışmalar yapan araştırmacılara yardımcı olacak bazı teşebbüslerde bulunmak da icap ediyor. Osmanlı hukukunu her yönüyle ele alan derli toplu eserler neşredilmeli, bu hukukun ıstılahları doğru ve etraflı bir şekilde toplanmalı ve araştırmacıların hizmetine sunulmalıdır.

Osmanlı adliye tarihi tam manasıyla aydınlatılmadan, Osmanlı tarihi ve müesseselerini, hatta dünya tarihini anlamak zor olacaktır.

Osmanlı Mahkemeleri Hakkında Seçilmiş Bibliyografya

- Abdurrahman Âdil; *Mevadd-ı Hukukiyyede Kâbiliyet-i Temyiz*, Kostantiniyye, 1312.
 Abdurrahman Âdil; *Mahkeme-i Temyiz*, Kostantiniyye, 1312.
 Abdurrahman Âdil; *Mevadd-ı Cezaiyyede Kâbiliyet-i Temyiz*, Kostantiniyye, 1313.
 Abdurrahman Âdil; *Mevadd-ı İştikâiyye ve Kâbiliyet-i Temyiz*, Kostantiniyye, 1313.
 Abdurrahman Şeref; *Tarih Musahabeleri*, Ankara, 1985.
 Abdülhakîm bin Muhammed; *el-Mürâfa'âtu's-Şer'iyye*, Kâhire, 1329.
 Abdülhâlık; *Usûl-i Muhâkemat-ı Cezaiyye*, 2 Cilt, İstanbul, 1323-1324.
 "Adliye Nâzırı Beyefendiye!"; *Muhamat*, 11 Şevval 1330/10 Eylül 1328, sy. 15.
 "Adliye Nezâreti Celilesine!"; *Muhamat*, 8 Şaban 1330/10 Temmuz 1328, sy. 13.
 A. Haydar; "Mehâkim-i Nizâmîyenin Vezâifinin Takyidi", *Ceride-i Ahkâm-ı Adliye*, 1325, c. I, sy. 1, s. 25-27.
 Ahmed Cevdet Paşa; *Maruzat*, Yusuf Halaçoğlu, (haz.), İstanbul, 1980.
 Ahmed Cevdet Paşa; *Tezâkir, 1-12*, Cavid Baysun, (haz.), 3. Baskı, Ankara, 1991; *40-Tetimme*, 2. Baskı, Ankara, 1986.
 Ahmed Lûtfî; *Mir'at-ı Adalet*, İstanbul, 1304.
 Ahmed Lûtfî Efendi; *Tarih-i Lûtfî*, c. VI, İstanbul, 1303.
 Ahmed Lûtfî Efendi; *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Münir Aktepe, (haz.), c. XI-XII, Ankara, 1989.
 Ahmed Lûtfî Efendi; *Tarih-i Ahmed Lûtfî*, c. I-VI, Derseadet, 1303.
 Ahmed Lûtfî Efendi; *Vekayî'nâme*, Münir Aktepe, (haz.), c. IX, İstanbul, 1984; c. XI, 1989; c. XII, 1989; c. XIII, 1990; c. XIV, 1991; c. XV, 1993.
 Ahmed Midhat; *Üss-i İnkılâb*, İstanbul, 1294.
 Ahmed Ziya; *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanunu Şerhi*, 3. Baskı, İstanbul, 1339-1341.
 Akdağ, Mustafa; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, Ankara, 1975.

- Akdağ, Mustafa; *Türkiye'nin İktisâdi ve İçtimâî Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul, 1974.
- Akgündüz, Ahmed; "Arşiv Belgeleri Işığında Şûrâ-yı Devlet'ten Danıştay'a İdarî Yargı Teşkilâtı", *II. Ulusal İdare Hukuku Kongresi- İdari Yargının Dünyada Bugünkü Yeri*, Ankara, 1993.
- Akgündüz, Ahmed; "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnâmesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'-i İrtikab Kanunnâmesi", *Belleten*, 1988, c. LI.
- Akgündüz, Ahmed; "İslâm ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Muhakeme Müessesesi", *Belleten*, Nisan 1986, c. L, sy. 196, s. 169-200.
- Akgündüz, Ahmed; *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986.
- Akgündüz, Ahmed; *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. I, İstanbul, 1990; c. IV, İstanbul 1992; c. VI, İstanbul, 1993.
- Akgündüz, Ahmed; *Şer'îye Sicilleri*, c. I, İstanbul, 1988.
- Akman, Mehmet; *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul, 2004.
- Akyıldız, Ali; *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul, 1991.
- Akyüz, Vecdi; *İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim: Divan-ı Mezalim*, İstanbul, 1995.
- Ali Haydar Efendi; *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul, 1330.
- Ali Rıza ve Mehmed Galib; *Onüçüncü Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, İstanbul, 1977.
- Ali Şehbaz; *Usul-i Cezaiyye*, İstanbul, 1310.
- Altındağ, Selami; "Osmanlı Kadılarının Salahiyet ve Vazifeleri Hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi (20-26 Ekim 1961)*, Ankara, 1967.
- Anıl, Yaşar Şahin; *Osmanlı'da Kadılık*, İstanbul, 1993.
- Aral, Rüşti; "Yargı Yönünden Danıştayın Gelişimi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, 2. Baskı, Ankara, 1986.
- Arık, Feda Şamil; "Osmanlılar'da Kadılık Müessesesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara, 1997, sy. 8.
- Aslan, Nâsi; *İslâm Yargılama Hukukunda Şühûdü'l Hal, Jüri, Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul, 1999.
- Atâi, Nev'izâde; *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti's-Şakâik*, İstanbul, 1268.
- Atar, Fahreddin; *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 3. Baskı, Ankara, 1991.
- Atar, Fahreddin ve Ortaylı, İlber; "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, s. 66-73.
- Atar, Fahreddin ve Fethi Gedikli; "Kaza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XV, s. 113-119.
- Atçıl, Abdurrahman; "Procedure in the Otoman Court and the Duties of Kadis", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Aydın, M. Akif; "Divan-ı Ahkam-ı Adliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, s. 387-388.
- Aydın, M. Akif; "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu, (ed.), c. I, İstanbul, 1994, s. 373-438.
- Aydın, M. Akif; *Türk Hukuk Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul, 2001.
- Azad, Ghulam Murtaza; *Judicial System of Islam*, İslamabad, 1987.
- Baltacı, Cahid; "Kadi-asker Ruz-namçeleri'nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, Temmuz 1979, c. IV, sy. 1.

- Baltacı, Cahid; *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.
- Barthold, W. ve Köprülü, Fuad; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, Ankara, 1963.
- Bayındır, Abdülaziz; *İslâm Muhakeme Hukuku-Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul, 1986.
- Bayındır, Abdülaziz; "Osmanlı'da Yargının İşleyişi", *Osmanlı*, c. I, Ocak-Şubat 2000.
- Bedrosyan, M.; *Rehber-i Mesâlih-i Adliye*, İstanbul, 1301.
- Behiy, Ahmed Abdülmün'im; *Tarihü'l-Kadâ fi'l-İslâm*, Kâhire, 1965.
- Bekir Behlül; "İslahat-ı Adliyye", *Mizanü'l-Hukuk*, 1325, c. I, sy. 44; 1326, c. II, sy. 1, s. 8-16.
- Belgesay, M. Reşit; "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 211-220.
- Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 1978.
- Berki, Ali Himmet; *İslâm'da Kazâ ve Tevâbii*, Ankara, 1962.
- Bilge, Mustafa; *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984.
- Bilge, Necip; "Karar Düzeltmenin İslâm Hukukundaki Dayanağı", *K. Fikret Arık'a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1973, s. 63-79.
- Bilgen, Pertev; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Devleti Fikri ve 3 Mayıs 1840 Tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümayunu", *Düni ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Eylül 1991, sy. 2.
- Bilici, Faruk; "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Osmanlı Ulemâsı", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara, 1990.
- Bilmen, Ömer Nasuhi; *Hukuk-ı İslâmiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, 1985.
- Bilsel, Cemil; *Lozan*, c. II, İstanbul, 1933.
- Bingöl, Sedat; "Tanzimat Sonrası Taşra ve Merkezde Yargı Reformu", *Osmanlı*, c. I, Ocak-Şubat 2000 s. 751-763.
- Bolat, Cahide; "Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu 1839-1876", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Bozkurt, Gülnihal; "A.B.D.Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dâir Bazı Amerikan Belgeleri", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Jale G. Akipek'e Armağan*, Konya, 1991.
- Bozkurt, Gülnihal; *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara, 1996.
- Bozkurt, Gülnihal; *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, Ankara, 1989.
- Bozkurt, Gülnihal; "İslâm Hukukunda Zimmiler", *Dokuz Eylül Ü. Hukuk F.D. Kudret Ayiter'e Armağan*, c. III, sy. 1-4, 1987.
- Bozkurt, Gülnihal; "Türkiye'de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi", *Hukuk Öğretimi Sempozyumu*, 13-14 Mayıs 1993, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Adnan Güriz, (ed.), Ankara, 1993.
- Busbecq, Ogier Ghiselin de; *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, Aysel Kurutluoğlu, (haz.), tz., Tercüman 1001 Temel Eser.
- Celâl Nuri; "Havâic-i Kanuniyemiz", *İctihad*, 02.05.1329, sy. 64.
- Ceride-i İlmiyye*.
- Ceride-i Mehâkim*.
- Cin, Halil; "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Muhakeme Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız, (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, s. 11-32.

- Cin, Halil ve Akgündüz, Ahmet; *Türk Hukuk Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, 1995.
- Cin, Halil ve Akyılmaz, Gül; *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, 2003.
- Çadırcı, Musa; "Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşumu", *Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.
- Çadırcı, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, Ankara, 1997.
- Çadırcı, Musa; "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim", *Belleten*, Ağustos 1988, c. LII, sy. 203.
- Çadırcı, Musa; "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarîk-i İlmîyye'ye Dâir Ceza Kânunnâmesi", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. 1982, c. XIV, sy. 25.
- Çiçek, Kemal; "Interpreters of the Court in the Ottoman Empire as seen from the Sharia Court Records of Cyprus", *Islamic Law and Society*, 2002, c. IX, sy. 1.
- Çoker, Fahri; "Tanzimat'ın Hukuk Kurumları", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1989, c. XII, sy. 70.
- Davison, Roderic; *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, 2 Cilt, trc.: O. Akınhay, İstanbul, 1997.
- Demir, Aydoğan; "Osmanlı Devleti'nde Naiplik", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1994, sy. 132, s. 41-58.
- Downey, Fairfax; *Kanuni Sultan Süleyman*, trc.: Enis Behiç Koryürek, İstanbul, 1975.
- Düstur*, Birinci Tertib.
- Düzdağ, M. Ertuğrul; *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin Fetvâları*, 2. Baskı, İstanbul, 1983.
- Ebyânî Bey, Muhammed Zeyd; *Muhtasar Kitâbu Mebâhisi'l-Mürâfa'âti's-Şer'iyye*, Kâhire, 1332/1914.
- "Ecnebi hâkimler müstemlekelerde olur!", *Sebilü'r-Reşâd*, 1334, c. XV, sy. 384.
- Ekinci, Ekrem Buğra; *Ateş İstidası, İslâm-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul, 2001.
- Ekinci, Ekrem Buğra; "Konya Hukuk Mektebi ve Osmanlılar'da Hukuk Öğrenimi", *Tarih ve Medeniyet*, sy. 58, Ocak 1999, s. 50-52.
- Ekinci, Ekrem Buğra; "Mecelle'de Kanun Yolları", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-Argumentum*, Ocak-Aralık 2000, c. IX-XI, sy. 58, s. 483-488.
- Ekinci, Ekrem Buğra; *Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul, 2004.
- Ekinci, Ekrem Buğra; "Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri", *Osmanlı*, c. I, Ocak-Şubat 2000.
- Eliot, Sir Charles; *Avrupa'daki Türkiye*, trc.: A. Sınar ve Ş. S. Türet, İstanbul, tz.
- Elöve, Mustafa E.; "Yüzyıl Boyunca Danıştay", *İstanbul Barosu Dergisi*, 1968, c. XLII, sy. 7-8.
- Emecen, Feridun; "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme", *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Tülay Artan, (ed.), İstanbul, 1998.
- Emin Hacı; "Fatımî Mısır'ında Adalet Kurumları", trc.: Fethi Gedikli, *İslâm Hukuku*, Aziz el-Azme, (ed.), İstanbul, 1992, s. 249-270.
- Emin Vedat; *Cumhuriyet ve Cumhuriyette Adliye*, Ankara, 1340.
- Engelhardt, Edouard P.; *Tanzimat*, trc. A. Düz, İstanbul, 1976.
- Eren, Cevat; "Tanzimat", *İslam Ansiklopedisi*, c. XI, s.709-765.

- Ergene, Bogac; *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire: Legal Practice and Dispute Resolution in Cankiri and Kastamonu (1652–1744)*, Boston ve Leiden: Brill Academic Publishers, 2003.
- Ergene, Bogac; “On Ottoman Justice: Interpretations in Conflict (1600–1800)”, *Islamic Law and Society*, 2001, c. VIII, sy. 1, s. 52–87.
- Ergin, Osman Nuri; *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977.
- Eryılmaz, Bilal; *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul, 1992.
- Esad Efendi; *Osmanlılarda Töre ve Törenler: Teşrifat-ı Kadîme*, İstanbul, 1979.
- Evâmîr ve Mukarrerât-ı Şer’iyye Mecmuası*, Dersaadet, 1300.
- Fatma Aliye; *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul, 1995.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin; “Osmanlıda Kadılık Kurumu ve Yargı Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, c. IV, s. 453–469.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin; *Türk Anayasa Tarihinde Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul, 1996.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin; *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2000.
- Ferrâ, Ebû Ya’lâ; *el-Ahkâmü’s-Sultaniyye*, 2. Baskı, Kâhire, 1386/1966.
- Findley, Carter V.; *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, trc.: L. Boyacı ve İ. Akyol, İstanbul, 1994.
- Gerber, Häim; “Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun, Örf: XVII.Yüzyıl Bursa’sı Mahkeme Kayıtları”, trc.: Mehmet Akman, *Hukuk Araştırmaları*, İstanbul, 1994, c. VIII, sy. 1–3, s. 265–291.
- Gibb, H. A. R. ve Bowen, Harold; *Islamic Society and the West*, c. I, Kısım: II, Londra: Oxford University Pres, 1969.
- Gökbilgin, Tayyib; “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkisi”, *Bellelen*, 1967, c. XXXI.
- Gökçen, Ahmet; “Adliye Teşkilatımızın Tarihi Gelişimi ve 1879 Tarihli Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanun-ı Muvakkatı”, *Prof. Dr. Sahir Erman’a Armağan*, İstanbul, 1999, s. 343–400.
- Görelî, İ. Hakkı; *Bizde Şurayı Devlet ve İdarenin Kazâi Murakabesi*, İstanbul, 1937.
- Gülhâne Hatt-ı Hümayunu ve Onu Ta’kiben Neşr Olunan Kavânîn ve Nizâmât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, 3236 numaralı yazma.
- Gündüz, Aslan; “Adli İmtiyazlar: Lozan ve Sonrası”, *Mahmut R. Belik’e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1993.
- Gür, Ahmet Refik; “Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Müessesesi”, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, No. 18.
- Hacı Reşid Paşa; *Ruhu’l-Mecelle*, c.VIII, Dersaadet, 1328.
- Halaçoğlu, Yusuf; *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara, 1991.
- Halil Cemaleddin ve Hırand Asador; *Ecânibin Memâlik-i Osmaniyye’de Hâiz Buldukları İmtiyazat-ı Adliyye*, İstanbul, 1331.
- Hamidullah, Muhammed; “Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilât”, trc.: Fahrettin Atar, *İlim ve Sanat*, Ocak-Şubat 1989, sy. 23, s. 45–53.
- Hassaf, Ebû Bekr; *Edebü’l-Kâdi*, Beyrut, 1994.
- Heyd, Uriel; “Eski Osmanlı Hukukunda Kanun ve Şeriat”, trc.: Selahaddin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, sy. 26, s. 633–652.

- Heyd, Uriel; "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1969, c. XXXII, Kısım I, s. 35-56.
- Heyd, Uriel; *Studies in the Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973.
- Hezarfen Hüseyin Efendi; *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Sevim İlgürel, (haz.), Ankara, 1998.
- Hırzû'l-Mülûk (Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar)*, Yaşar Yücel, (nşr.), Ankara, 1988.
- Huart, Clement; "Kazasker", *İslam Ansiklopesi*, c. VI, s. 522.
- "Hükkâm-ı Şer' ve Memurîn-i Şer'iyeye Kanun-ı Muvakkati Esbâb-ı Mucibe Lâyihası", *Be-yânü'l-Hak*, 1328/1326, c. II, sy. 59, s. 1197-1200; c. III, sy. 60, s. 1215-1218; c. III, sy. 61, s. 1230-1234.
- Hüseyin Avni; *Askerî Ceza Kanunu Şerhi*, Mihran, (nşr.).
- Ivad, İbrahim Necib Muhammed; *el-Kadâü fi'l-İslâm*, Kâhire, 1395/1975.
- İbni Ferhun; *Tabsiratü'l-Hükkâm*, (Şeyh Uleyş'in Fethü'l-Aliyyi'l-Mâlik kitabı kenarında basılmış), 2 Cilt, Kâhire, 1378/1958.
- İbni Haldun; *Mukaddime*, trc.: Zâkir Kadiri Ugan, İstanbul, 1989.
- İbni Kayyum el-Cevziyye; *İ'lâmu'l-Muvakki'in*, Kâhire, 1388/1968.
- İbnüssalih Ahmed Refik; "Devlet-i Osmaniye ile Akvam-ı Kadime ve Hükûmat-ı Muhtelifede Müddei-yi Umumiliğin Suret-i Zuhur ve Tekemmülü ve Hukuk-ı Umumiyye Dâvâsının İkâmesindeki Suver-i Erbea", *Ceride-i Adliye*, 20.03.1330, c. IV, sy. 104, s. 5674-5678; sy. 105, s. 5721-5729.
- İbrahim Edhem; "Islahat-ı Adliyye", *Mizanü'l-Hukuk*, 1325, c. I, sy. 43, s. 499-501.
- İbrahim Hakkı Paşa; *Hukuk-ı İdare*, İstanbul, 1328.
- İlgürel, Mücteba; "Subaşılık Müessesesi", *Journal of Turkish Studies*, 1983, sy. 7, s. 251-261.
- İlmiyye Salnâmesi*, İstanbul, 1334.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal; *Son Sadrazamlar*, 3. Baskı, İstanbul, 1982.
- İnalcık, Halil; "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, s. 149-151.
- İnalcık, Halil; "Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 1988, sy. 7-8, 1988, s. 33-45.
- İpşirli, Mehmet; "Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi" *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 1984, c. VIII, Cüz: 1-4, s. 205-218.
- İpşirli, Mehmet; "Arzuhal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III, s. 447-448.
- İpşirli, Mehmet; "Bâb Mahkemesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. IV, s. 362.
- İpşirli, Mehmet; "Bilâd-ı Selâse", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- İpşirli, Mehmet; "Cellâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- İpşirli, Mehmet; "Cuma Selamlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- İpşirli, Mehmet; "Ehl-i Örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- İpşirli, Mehmet; "Huzur Murafaası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- İpşirli, Mehmet; "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik", *Belleten*, Aralık 1998, c. LXI, sy. 232, s. 597-669.
- İpşirli, Mehmet; "Osmanlı İlmiye Teşkilatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu, (ed.), c. I, İstanbul, 1994, s. 247-279.

- İpşirli, Mehmet; "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Mülazemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülazemet Kayıtları", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1981-1982, sy. 10-11.
- İsmail Sem'î; *Usul-i Muhakemenin Tarihçesi*, İstanbul, 1324.
- İzmirli İsmail Hakki; *Kitabu'l-İftâ ve'l-Kadâ*, Evkaf Matbaası, 1326/1328.
- Jennings, Ronald C.; "Kadı, Court and Legal Procedure in 17th C. Otoman Kayseri", *Studia Islamica*, 1978, sy. 48.
- Jennings, Ronald C.; "Limitations of The Judicial Powers of The Kadı in 17th C. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, 1979, sy. 50.
- Jennings, Ronald C.; "The Office of Vekil (Wakil) in 17th century Ottoman Sharia Courts", *Studia Islamica*, 1976, sy. 42.
- Jennings, Ronald C.; "The Use of oaths at an Ottoman Sharia Court Lefkoşa (Nicosia), (1580-1640)", *Journal of Turkish Studies*, 1996, sy. 20.
- Kamali, Muhammad Hashim; "Appellate Review and Judicial Independence in Islamic Law", *Islam and Public Law*, Chibli Mallat, (ed.), Londra, 1993, s. 49-83.
- Karadeniz, Feriha; "Complaints Against the Kadis and Abuses of Their Authority", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi, 1996.
- Karakaçan, Mukadder; "Osmanlı Devleti'nde Kadıların İdari Görevleri", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Kasbaryan, Arisdakis; *İ'lâmat Torbası yahud Tefsir-i Usul-i Muhakeme-i Hukukiye*, İstanbul, 1316.
- Kazanlı Halîm Sâbit; "İslâmiyyetde Ruhâniyyet, Cismâniyyet Var mı?", *Sirat-ı Müstakim*, 1324, sy. 23, s. 359-361.
- Kettânî, M. Abdülhay; *et-Terâtibü's-siyasiyye*, trc.: Ahmed Özel, İstanbul, 1991.
- Khadduri, Majid; *The Islamic Conception of Justice*, Baltimore, 1984.
- Kitâbu Mesâlihü'l-Müslimîn ve Menâfi'l-Mü'minîn*; Yaşar Yücel, (nşr.), Ankara, 1988.
- Kitâb-ı Müstetâb*; Yaşar Yücel, (nşr.), Ankara, 1988.
- Koçi Bey Risâlesi*; Zuhuri Danışman, (haz.), Ankara, 1985.
- Koçu, Reşat Ekrem; "Ateş İstidâsı", *Tarihimizde Garip Vakalar*, 2. Baskı, İstanbul, 1958.
- Koçu, Reşat Ekrem; "Başa Hasır Yakmak", *İstanbul Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul, 1960.
- Kumo, Suleiman; "The Rule of Law and Independence of the Judiciary Under the Sharia", *Journal of Islamic Comperative Law*, 1978, sy. 7, s. 100-106.
- Küçük Hamdi; "İslâmiyyet ve Hilâfet ve Meşihat-i İslâmiyye", *Beyânü'l-Hak*, 1327/1324, c. I, sy. 22, s. 511-514.
- Layish, Aaron; "Qadis and Shari'a in Israel", *Asian and African Studies*, 1971, sy. 7, s. 237-272.
- Lewis, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc.: M. Kırıatlı, Ankara, 1993.
- Lybyer, Albert Howe; *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğunun Yönetimi*, trc.: Seçkin Cılızoğlu, İstanbul, 1987.
- "Mahkeme-i Şer'iyeler Kalıyor mu?"; *Sebilü'r-Reşâd*, 1339, c. XXII, sy. 571-572.
- Mahmasânî, Subhi; *el-Evda'u-t-Teşriyye fi'd-Düveli'l-Arabiyye*, 2. Baskı, Beyrut 1962.
- Mahmud Esad; *Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye*, İstanbul, 1306.
- Mantran, Robert; *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, trc.: M. Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, Ankara, 1990.

- Maoz, Moshe; *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861*, Oxford, 1968.
- Mardinîzâde Ebû'l-ûlâ; "Muhtelit Mahkemeler", *Sırat-ı Müstakîm*, 1324, sy. 10, s. 165-170; sy. 12.
- Mardin, Ebulula; "Kadı", *İslam Ansiklopedisi*, c. VI, s. 42-46.
- Mardin, Ebulula; *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, İstanbul, 1946.
- Mardin, Şerif; "Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar", *Türk Modernleşmesi*, İstanbul, 1991.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen; *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, 3. Baskı, Kâhire, 1393/1973.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen; *Edebü'l-Kâdi*, 2 Cilt, Bağdat, 1391/1971.
- Mazhar ve Tal'at; *Esbâb-ı Nakziyye-i Temyiziyye*, İstanbul, 1328.
- Mehmed Şevki, Cabirzâde; *Tâyin-i Merci*, İstanbul, 1322.
- Mesud Efendi; *Mir'at-ı Mecelle*, İstanbul, 1299.
- Mumcu, Ahmet; "Hukukçu Gözüyle Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri* (13-14 Mart 1985), 2. Baskı, Ankara, 1994.
- Mumcu, Ahmet; *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1976.
- Mumcu, Ahmet; *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, Ankara, 1969.
- Mumcu, Ahmet; *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara, 1963.
- Mumcu, Ahmet; *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara, 1972.
- Mustafa Reşid, "Mehâkim-i İsti'nâfiyye Teşkilâtına Dair", *Ceride-i Ahkâm-ı Adliyye*, 1339-1340, c. II, sy. 16-17-18, s. 696-701.
- Müstekimzâde Süleyman Saadeddin Efendi; *Devhatü'l Meşâyih* (Ahmed Rifat Efendi Zeyli İle Beraber), İstanbul, 1978.
- Nahal, Galal H.; *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Chicago, 1979.
- Nebhan, Faruk; *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, trc.: S. Armağan, İstanbul, 1980.
- Nev'izade Atâî; *Hadaikü'l-Hakaik fi Tekmiletî's-Şakaik*, Matbaa-yı Âmire, 1268.
- Nizamülmülk; *Siyasetnâme*, trc.: M. Şerif Çavdaroğlu, İstanbul, 1954.
- d'Ohsson, Mouradgeau; *Tableau General de L'Empire Otoman*, Paris, 1788-1824.
- Onar, S. Sami; *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, c. I, 3. Baskı, İstanbul, 1966.
- Ongan, Halit; *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara, 1958.
- Ongan, Halit; *Ankara'nın 2 Numaralı Şer'îye Sicili*, Ankara, 1974.
- Ortaylı, İlber; *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara, 1994.
- Ortaylı, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. Baskı, İstanbul, 1995.
- Ortaylı, İlber; "Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine", *Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1982.
- Ortaylı, İlber; "Osmanlı Kadısı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1975, c. XXX, sy. 1-4, s. 117-128.
- Ortaylı, İlber; "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, 1976, c. IX, sy. 1, s. 95-107.
- Ortaylı, İlber; "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *Bülent Nuri Esen Armağanı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, s. 245-264.

- Ortaylı, İlber; *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara, 1974.
- Ortaylı, İlber; *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
- Osman Nuri; *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İstanbul, 1337.
- Ostrorog, Dr. Count Léon; *Ankara Reformu*, trc.: Y. Ziya Kavakçı, İstanbul, 1972.
- Ömer Hilmi; *Mi'yar-ı Adalet*, İstanbul, 1301.
- Özarpat, M. Hilmi; *Askeri Ceza Yargılama Usulü Hukuku*, 2. Baskı, Ankara, 1950.
- Özcan, Abdülkadir; "Dergâh-ı Âli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IX, s. 174.
- Özcan, M. Tevfik; "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin Kurumlaşmasının Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2003, c. LXI, sy. 1-2, s. 85-174.
- Özdeş, Orhan; "Danıştayın Tarihçesi", *Yüzyıl Boyunca Danıştay*, 2. Baskı, Ankara, 1986.
- Özel, Ahmed; *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul, 1982.
- Özer, Y. Ziya; "Adalet Teşkilâtının Tarihi Tekâmülü", *Adliye Ceridesi*, 1936.
- Özergin, M. Kemal; Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi. *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 251-309.
- Özkaya, Yücel; "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere göre Türkiye'nin İç Durumu", *Bellekten*, 1974, c. XXXVIII, sy. 151, s. 445-491.
- Özkaya, Yücel; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985.
- Öztuna, Yılmaz; "Kadılar", *Tarih ve Medeniyet*, Ocak 1995, sy. 11, s. 26-30.
- Öztuna, Yılmaz; "Klasik Osmanlı Düzeninde Kadı ve Mahkeme", *Hayat Tarih Mecmuası*, Mayıs 1977, sy. 5, s. 9-12; Haziran 1977, sy. 6, s. 4-7; Temmuz 1977, sy. 7, s. 4-8.
- Pakalın, M. Zeki; "Avrupa Tüccarı", "Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği", "Haremeyn Nezâreti", "Hayriye Tüccarı", "Huzur Mürâfaaları", "Kadı", "Kazasker" *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983.
- Peirce, Leslie; *Morality Tales, Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, The University of California Press, 2003.
- Repp, R. C.; *The Mufti of Istanbul*, Londra, 1986.
- Ricaut, Paul; *Türklerin Siyasi Düsturları*, M. Reşat Uzmen, (haz.), Tercüman 1001 Temel Eser, tz.
- Sâbit; *Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye*, İstanbul, 1302.
- Said; *Mehâkim*, Dersaadet, 1306.
- Said Halim Paşa; *Buhranlarımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, tz.
- Said Paşa; *Hâtrrat*, Dersaadet, 1328.
- Sakaoğlu, Necdet; "Bâb Naibliği", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, s. 513-514.
- Schacht, Joseph; *An Introduction to Islamic Law*, 2. Baskı, Oxford, 1966.
- Schacht, Joseph; "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, s. 146-149.
- Seçkin, Recai; *Yargıtay*, Ankara, 1967.
- Selle, Friedrich; *Prozessrecht des 16. Jahrhunderts im Osmanischen Reich*, Wiesbaden, 1962.
- Seviğ, Vasfi Raşid; *Askeri Adalet*, Birinci Kısım, Ankara, 1955.

- Seyitdanlıoğlu, Mehmet; *Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*, Ankara, 1994.
- Seyyid Hasen Sıdkı; *Vezaîfü'l-Kudat*, İstanbul, 1291.
- Seyyid Hâşim; "Tevhid-i Kazâ Mes'elesi", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Eylül-Teşrinievvel 1333/1917, Sene: 2, sy. 10, s. 787-792.
- Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud; *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul, 1990.
- Shapiro, Martin; *Courts: A Comparative and Political Analysis*, 1986.
- Shapiro, Martin; "Islam and Appeal", *California Law Review*, 1980, c. LXVIII, s. 350-381.
- Shaw, Ezel Kural; "Tanzimat Provincial Reform As Compared With European Models", *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız, (ed.), Ankara, 1992.
- Shaw, Stanford J.; "Local Administrations in the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız, (ed.), Ankara, 1992.
- Shaw, Stanford J.; "Merkezi Yasama Meclisleri", trc.: Püren Özgören, *Tarih ve Toplum*, 1990, sy. 76.
- Shaw, Stanford J. ve Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, trc.: M. Harmancı, İstanbul, 1983.
- Singer, Amy; *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, trc.: Sema Bulutsuz, İstanbul, 1996.
- Sivrikaya, İbrahim; "Osmanlı Devletinde Hukuk Kaidelerinin Gelişimi ve Tanzimattan Sonraki Uygulanışı", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1972, sy. 1.
- Sungu, İhsan; "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940.
- Şentop, Mustafa; "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik Kurumu", Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Şentop, Mustafa; "Şer'iyye Mahkemelerinde İstinaf ve Temyiz", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Şentop, Mustafa; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, İstanbul, 2004.
- Takvim-i Vekayi'*.
- Tal'at; *Zeyl-i Sakk ve Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Şerhi*, İstanbul, 1302.
- Taneri, Aydın; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i a'zamlık*, 2. Baskı, İzmir, 1997.
- Taneri, Aydın; *Türk Devlet Geleneği*, 2. Baskı, İstanbul, 1993.
- Tarhan, Nuri; "Ahmet Cevdet Paşa", *Yargıtayın Yüzyüncü Yıldönümü Armağanı*, İstanbul, 1968.
- Tarîk-i İlmiyye Dâir Ceza Kanunnâmesi*; Dârü't-tabaati'l-Âmire, Rebiülevvel 1254.
- Taşkın, Rifat; *Askeri Ceza Kanunu-Şerh*, 7. Baskı, Ankara, 1944.
- Taşköprüzâde Ahmed İsâmeddin Efendi; *Şakâyikü'n -Nu'maniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye*, [Türkçesi: *Hadâikü'l-Şakâyik fi Tercemeti's-Şekâik*, trc.: Edirneli Meccî Efendi], 2 cilt, Matbaa-yı Âmire, 1269.
- Tavernier, Jean Baptiste; *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, trc.: Ertuğrul Gültekin, İstanbul, 1980.
- Tevfik Târik; *Usul-i Muhakemat-ı Hukukiyye ve Mevadd-ı Müzeyyele ve İzahnâmesi*, İstanbul, 1327-1329.
- Tevkî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi; *Millî Tetebbu'lar Mecmuası*, 1331, c. I, sy. 3, s. 497-544.

- Timur, Hıfzı; "Metternich'den İstanbul'da Baron Von Stürmer'e: Türkiye'de Abdülmecid'in Islahatı Hakkında", (Tercüme), *Tanzimat I*, İstanbul, 1940.
- Tönük, Vecihi; *Türkiye'de İdare Teşkilâtının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum*, Ankara, 1945.
- Ubicini, M. A.; *Türkiye:1850*, trc.: Cemal Karaağaçlı, İstanbul, tz.
- Ubicini, M. A.; *1855'de Türkiye*, trc.: Ayda Düz, İstanbul, 1977.
- Uluskan, Murat; "Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı (XVI-XVII Yüzyıllar)", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Devleti'nde İlmiye Teşkilâtı*, 3. Baskı, Ankara, 1988.
- Üçok, Coşkun, "İslâm Hukukunun Temel Kurallarından İçtihatla İçtihat Nakzedilmez", *İmran Öktem'e Armağan*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1970, s. 39-46
- Üçok, Coşkun, "Savcılıkların Avrupa Hukukunda Gelişmesi ve Türkiye'de Kuruluşu", *Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1964.
- Üçok, Coşkun - Mumcu, Ahmet ve Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, 8. Baskı, Ankara, 1996.
- Veldet, Hıfzı, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, s. 139-209.
- Velidedeoğlu, H. Veldet; "Türk Hukuk Hayatındaki Düalizm ve Şer'î Hukuktan Laik Hukuka Geçiş", *Yargıtay Yüzüncü Yıldönümü Armağanı*, İstanbul, 1968.
- Yaman, Talat Mümtaz; *Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında Bir Kalem Denemesi*, İstanbul, 1940.
- Yavuz, Hulûsi, "Adliye Nezâreti: Kuruluşu, Teşkilât ve İşleyişi", *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, İstanbul, 1991.
- Yavuz, Hulûsi, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986, s. 56-57.
- Yenisey, Feridun; "Ceza Yargılamasında ve Adli Teşkilâtta Cumhuriyet Öncesi Durum ve Cumhuriyetten Sonraki Gelişmeler", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk Sempozyumu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1983.
- Yorgaki; *Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu*, İstanbul, 1325.
- Yorgaki ve Şevket, *Usul-i Muhakeme-i Hukukiye Kanun-ı Muvakkati Şerhi*, Kostantiniyeye, 1304.
- Yurdakul, İlhami; "Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyiz Kurumları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Yurdakul, Necdet; *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul, 1981.
- Yücel, Yaşar; "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dâir Genel Gözlemler", *Belleten*, 1974, c. XXXVIII, sy. 152.
- Zeydan, Abdülkerim; *Nizamul-Kadâ*, Bağdat, 1404/1984.
- Zeydan, Corci; *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, trc.: Zeki Megamiz, İstanbul, 1971.
- Ziya Gökalp, "Diyânet ve Kazâ", *İslâm Mecmuası*, 1331, c. II, sy. 35, s. 756-760.
- Zürcher, Erik Jan; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

On the Literature of Ottoman Courts and the Qadi

Ekrem Buğra EKİNCİ

Abstract

The judge and the court mean the manifestation of the law in any place. It is the most important topic of the social history. Nevertheless there are only a few separate studies concerning Ottoman qadis and courts. As for the studies in bits, they are insufficient in order to bring the matter to light properly. It appears that the researchers have been restrained away from this topic because of the archive documents have not been completely opened to classification, and apart from the uncertainty over the classic period, the studies concerning qadis are required basic, in addition, to know the Islamic law and Ottoman language sufficiently. Unless the Ottoman court system history has been clarified thoroughly, it would have been difficult to understand the Ottoman history and its institutions, and even the world history.

Keywords: Ottoman qadi, Ottoman court, Islamic law, court, qadi.

Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü

Ekrem Buğra EKİNCİ

Özet

Kadı ve mahkeme, bir yerde hukukun tezahürü demektir. Sosyal tarihin en mühim konusudur. Hal böyle ise de, Osmanlı kadısı ve mahkemeleri hakkında müstakil çalışma yok denecek kadar azdır. Bölük pörçük çalışmalar ise meseleyi hakkıyla ortaya koymaktan çok uzaktır. Arşiv vesikalarının tamamıyla tasnife açılmış olmamasının, klasik devrin üzerindeki belirsizlik bir yana, kadılarla alakalı çalışmaların esaslı bir alt yapıyı ve bu arada İslâm hukukunu ve Osmanlıca'yı hakkıyla bilmeyi icap ettirmesinin, araştırmacıları bu konudan uzak tutmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı adliye tarihi tam manasıyla aydınlatılmadan, Osmanlı tarihi ve müesseselerini, hatta dünya tarihini anlamak zor olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı kadısı, Osmanlı Mahkemesi, İslam Hukuku, Mahkeme, Kadı

